

UOT 373.3/5

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN DÖRDÜNCÜ SİNİFLƏRİNİN
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ OLAN MƏTNLƏRİN
ŞAĞİRD LƏRİN NİTQ PROSESİNƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ****Könül Nazim qızı Məhərrəmov**

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0007-6784-0996**E-mail:** kmeherranova@gmail.com*Açar sözlər:* təlim nəticəsi, təsviri mətn, emosional nitq, obrazlılıq, ifadəli oxu.*Ключевые слова:* результат обучения, описательный текст, эмоциональная речь, образность, выразительное чтение.*Key words:* learning outcome, descriptive text, emotional speech, imagery, expressive reading.

Mətnlər üzərində iş apararı zaman şağırdlərin lüğət ehtiyatı formalaşır, cümlə və mətn qurmaq bacarıqları inkişaf edir, rabitəli nitq qurmaq, lazımı məqamda fikrini ifadə edə bilmək, oxuduğu mətni təhlil edə bilmək kimi bacarıqları formalaşır. Oxu prosesi zamanı şağırdlərin ifadəli oxu vərdişləri formalaşmış olur. Mətnlərin oxusu şağırdlərə yaxşı, düzgün danışmağı öyrətmək üçün, onları yaxşı oxumağa alışdırmaq üçün faydalıdır. İfadəli oxu şağırdlərdə ədəbi dilə daha artıq məhəbbət oyadır və səsdən düzgün istifadə etmək, tələffüzü inkişaf etdirmək yollarını öyrədir. Oxunmuş və üzərində iş aparılmış mətnlər şağırdlərin dünyagörüşünün, müsbət insani keyfiyyətlərin, nəhayət şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Mətnlərlə iş şağırdlərin şifahi nitqinin cilalanmasına, fikirlər arasında məntiqi əlaqənin qurulmasına, ifadəli oxu bacarıqlarının inkişafına səbəb olur.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi vasitəsilə ibtidai təhsil səviyyəsində əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədrisən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması ilə təmin olunur [1].

Məzmun xətləri ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılması üçün müəyyən olunan fənn kurikulumunun zəruri hissəsidir. Azərbaycan dili fənninin məqsədinə, təlim nəticələrinə uyğun olaraq, şağırdlərin əldə etməli olduğu bilik və bacarıqların tələbinə uyğun olaraq "Oxu" məzmun xətti verilmişdir. Oxu prosesi şağırdlərin dili daha yaxşı qavramasını təmin edir, fikrin daha dəqiq ifadə olunmasında sözün mənə xüsusiyyətlərinin, cümlə və mətnin rolunun anlaşılmasını, lazımı vərdişlərin məqsədyönlü şəkildə təkmilləşdirilməsinə, dilin gözəlliyinə, üslubi imkanlarının zənginliyinə şağırdlərin maraqlı və məhəbbətini formalaşdırır. Bu məzmun xətti müxtəlif üslublarda yazılmış mətnlərin məzmun və struktur elementlərinin müstəqil qavranılmasına imkan yaradır, ana dilində yazılmış elmi-kütləvi və ədəbi-bədii nümunələrə maraqlı yaratmağa, ümumən mədəni nitqin inkişafı üçün lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirməyə xidmət edir.

Mətn – leksik və qrammatik cəhətdən bağlı olan cümlələrin eyni fikir və mövzu ətrafında birləşməsidir. Mətn ən böyük nitq vahididir.

Mətn - böyük və ya kiçik həcmdə, bitkin məzmunu və formaya malik şifahi və ya yazılı ünsiyyət vasitəsidir. Məktəb təcrübəsində hər gün müəyyən həcmdə müxtəlif xarakterli və üsluba malik mətnlər oxunur, esse, inşa, hekayə kimi yazı növlərində mətn tərtib olunur. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənni oxu məzmun xətti üzrə aşağıdakı təlim nəticələrini qarşıya qoyur:

- ✓ mətni düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu oxuyur;
- ✓ müxtəlif mətnləri bütöv sözlərlə səsli və səssiz oxuyur;
- ✓ oxuduğu mətnlərin məzmununa münasibət bildirir;
- ✓ mətnin hissələri arasında məna əlaqələrini müəyyənləşdirir;
- ✓ bədii və elmi – kütləvi mətnləri fərqləndirir [1].

Mətnlər üzərində iş aparın hər bir müəllim bu təlim nəticələrinin əldə olunmasına çalışır. İş prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatı formalaşır, cümlə, abzas və mətn qurmaq bacarıqları inkişaf edir, rəbitəli nitq qurmaq, lazımi məqamda fikrini ifadə edə bilmək, oxuduğu mətni təhlil edə bilmək kimi bacarıqları da formalaşır. Bu zaman həmçinin şagirdlərin ifadəli oxu vərdişləri də formalaşmış olur. Oxunmuş və üzərində iş aparılmış mətnlər şagirdlərin dünya-görüşünün, müsbət insani keyfiyyətlərin, nəhayət şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətimizin tərkib hissəsidir. Şagirdlərimiz mədəni nitqin məziyyətlərinə kiçik yaşlardan bu mətnləri oxuyub təhlil etməklə yiyələnirlər.

Nitq mədəniyyəti həm də dil siyasətidir, dil normalarının təbliğidir. Bu işdə linqvistlərlə birlikdə müəllimlər, yazıçılar, digər sahələrdə çalışan ziyalılar əhəmiyyətli rol oynamaqlıdırlar [2, s. 30].

IV sinif Azərbaycan dili dərslində verilmiş mətnlər üzərində aparılan məqsədyönlü işlər sırasında fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, ikihissəli gündəlik, İNSERT, söz assosiasiyası və s. adını çəkə bilərik. “Aysel və Kənan” mətnində proqnozlaşdırılmış oxu üsulu tətbiq olunur [5, s.203]. Mətn üzərində aparılan bu iş şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına şərait yaradır. Uşaqların mövzunun davamını təxmin etməklə daha maraqlı olmasına səbəb olur.

Sözün mənasından danışarkən onun ifadə etdiyi anlayışla olan əlaqəsini də aydınlaşdırmaq lazımdır. Sözün mənası ilə ifadə etdiyi anlayış dialektik vəhdətdədir [3, s.238].

Mətnlərdə tez-tez mənası tanış olmayan sözlər verilir. Həmin sözlərin tələffüzünün dəqiq-ləşdirilməsi, mənasının düzgün izah olunması şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaqla yanaşı rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişafına, şifahi və yazılı nitqlərinin mükəmməlləşməsinə təsir göstərir. Belə tapşırıqlara nümunə olaraq dərsləyin səhifə 55-də 8, səhifə 56-da 10, səhifə 60-da 1, səhifə 65-də 2 və 3, səhifə 155-də 4 nömrəli çalışmaları göstərmək olar.

“Natiqlik məharəti haqqında” və “Sözün qüdrəti” mətnlərinin oxşar cəhəti nədədir? [5, s. 62], “Halal pul” mətni ilə “Qurucu” mətni arasındakı ideya yaxınlığını müəyyən et. [5, s. 69], “Suallar, cavablar”, “Gülgəz”, “Buğda üşüyürmü”, “Alma ağacı” mətnləri üçün ümumi cəhət nədir? Bu mətnlərin qəhrəmanları haqqında nə deyə bilərsən? Onların oxşar və fərqli cəhətləri haqqında danış” [5, s. 170] tipli çalışmaları müqayisə etmək, oxşar cəhətləri tapmaq, təsnif etmək, qruplaşdırmaq kimi keyfiyyətləri formalaşdırır.

Mətnlərin oxusu şagirdlərdə tək cə estetik zövq aşılamaq deyil, eyni zamanda onda insani keyfiyyətləri tərbiyə etmək, öyrəndiyini həyatda tətbiq etmək bacarığı, gözəl nitqlə danışmaq, özünü təqdim etmə bacarığı və s. formalaşdırmaqdır. Mətnlərin oxusu şagirdlərə yaxşı, düzgün danışmağı öyrətmək üçün, onları yaxşı oxumağa alışdırmaq üçün faydalıdır. İfadəli oxu

şagirdlərdə ədəbi dilə daha artıq məhəbbət oyadır və səsdən düzgün istifadə etmək, tələffüzü inkişaf etdirmək yollarını öyrədir.

Oxunun mühüm keyfiyyətlərindən biri onun ifadəliliyidir. İfadəli oxu zamanı şagirdlər bəzən cümləni bir nəfəsə oxuyur, cümlə daxilində fasiləyə yol vermir, əlavə nəfəs almırlar. Bu həm də məzmunun aydın çatdırılmasına və qavranılmasına əngəl törədir. İfadəli oxu zamanı şagirdlərə ifadəli oxunun mühüm şərtlərini, faydasını izah etmək lazımdır. Mətn üzərində iş gedərkən tələffüzü yazılışından fərqlənən sözlər seçib şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalı, məntiqi vurğulu sözlər müəyyənləşdirilməlidir.

Mətnlərin oxusu prosesində şagirdlərə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri barədə anlayışlar verilir. İş aparılanda mövzu bütöv oxunur və şagirdlərin yol verdikləri səhvlər bir daha təhlil edilir. İfadəli oxunu ev tapşırığına da vermək olar.

İnsan danışarkən fikrini, ilk növbədə, sözlərlə, cümlələrlə ifadə edir. Bununla belə, intonasiyanın, vurğunun, pauzanın və s. əhəmiyyəti də az deyil. Yazıda bütün bu köməkçi funksiyaları xüsusi işarələr – durğu işarələri yerinə yetirir. Durğu işarələri mətnin daha asan qavranılmasına, səsli oxu zamanı düzgün ifadəsinə kömək edir.

Ümumtəhsil məktəblərində, xüsusilə ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində mətnlər üzərində ciddi və davamlı iş aparılır. Sistemli yanaşma nəticəsində şagirdlərin oxuyub – anlama, ifadəli oxu, şifahi və yazılı nitq kimi təməl bacarıqları formalaşır. Onlarda təfəkkürün bütün formaları inkişaf edir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan dili dərsləklərində olan mətnlərin dili və üslubu onlarda əks olunan məzmunun təhsilalanlara çatdırılmasında mühümdür. Belə ki, dil və üslub müxtəlif fənlərə dair müəyyən olunan məzmunun (mətnin) aydınlıq, dəqiqlik və yığcamlıq parametrlərini müəyyənləşdirir, məzmunun asan mənimsənilməsinin açarı funksiyasını yerinə yetirir, təhsilalanlarda ədəbi dil və düzgün nitq bacarıqlarının formalaşmasına təsir edir, onları ədəbi dil normalarından düzgün istifadəyə yönləndirir, təhsilalanlarda tədris olunan fənnə marağın oyanmasına stimül yaradır və nəhayət, müxtəlif fənlərə dair dərsləklərdə mətnin oxunaqlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir edir, həmin keyfiyyət göstəricilərinin formalaşmasını təmin edir, nəticədə təhsildə keyfiyyətin təminatına təkan verir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə dərsləklərdə istifadə olunan mətnlər vasitəsilə şagirdlərin nitq vərdişlərinin inkişafı, şifahi və yazılı nitqlərinin mükəmməlləşməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, elmi işçilər təlimin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər), Bakı, 2013.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslək). Bakı: Gənlik, 2015, 572 s.
4. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslək). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.

5. Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2019.

6. Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2019.

7. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 s.

8. Fulya Topçuoğlu Mehtar Özden, Diksiyon ve Konuşma Eğitimi, Yenişehir-Ankara, Nisan 2012. 177 s.

К.Н. Магеррамова

Вопросы влияния текста в учебниках азербайджанского языка четвертых классов общеобразовательных школ на речевой процесс учащихся
Резюме

Работая над текстами, учитель старается достичь результатов обучения. В процессе работы формируется словарный запас учащихся, развиваются навыки построения предложений и текстов, также формируются навыки построения связной речи, умения в нужный момент высказать свое мнение, анализировать прочитанный текст. Формируются навыки выразительного чтения у учащихся. Чтение текстов полезно для обучения студентов хорошо и правильно говорить, чтобы они привыкли к хорошему чтению. Выразительное чтение прививает учащимся большую любовь к литературному языку, учит правильно пользоваться голосом и развивать произношение. Прочитанные и отработанные тексты ведут к формированию мировоззрения учащихся, положительных человеческих качеств и, в конечном счете, личности. Работа с текстами приводит к шлифовке устной речи учащихся, установлению логических связей между идеями, развитию навыков выразительного чтения.

K.N. Maharramova

Issues of the influence of the texts in the Azerbaijan language textbooks of the fourth grades of general education schools on the students' speech process
Summary

When working on texts, the teacher tries to achieve learning outcomes. During the work process, students' vocabulary is formed, the skills of constructing sentences and texts are developed, the skills of making a coherent speech, being able to express one's opinion at the right moment, and analyzing the text read are also formed. Students' expressive reading habits are formed. Reading texts is useful for teaching students to speak well and correctly, to get them used to reading well. Expressive reading instills a greater love for literary language in students and teaches ways to use the voice correctly and develop pronunciation. The texts read and worked on lead to the formation of students' outlook, positive human qualities, and finally personality. Working with texts leads to the polishing of students' oral speech, the establishment of logical connections between ideas, and the development of expressive reading skills.

Redaksiyaya daxil olub: 03.05.2024